

Куриленко Юлія Олексіївна –
ад'юнкнт кафедри юридичної
психології Національної академії
внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕФОРМАЦІЇ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Розглянуто та проаналізовано головні чинники деформації особистості неповнолітніх, що сприяють формуванню протиправної поведінки, у тому числі злочинної, а також впливають на їх виктимність.

Ключові слова: деформація особистості; смислова сфера; злочинність неповнолітніх; виктимність.

Рассмотрены и проанализированы основные факторы деформации личности несовершеннолетних, которые способствуют формированию неправомерного поведения, в том числе преступного, а также влияют на их виктимность.

Ключевые слова: деформация личности; смысловая сфера; преступность несовершеннолетних; виктимность.

In this article considered and analyzed the main factors of deformation personality of minors, which contributing to the formation of unlawful behavior, including criminal, and also affect their victimization.

Keywords: deformation of personality; semantic sphere; criminal behavior of minors; victimization.

За сучасних умов значних світових трансформаційних перетворень зрощування глобалізаційних процесів, що не завжди мають позитивні наслідки, збільшується кількість виявів девіантної поведінки в суспільстві. Останніми роками проблема злочинності неповнолітніх в Україні набула особливої гостроти та актуальності.

Серед основних завдань правоохоронних органів є не лише розкриття злочинів, а й ужиття відповідних заходів щодо їх попередження. Вказані заходи мають бути спрямовані на різні категорії громадян, у тому числі неповнолітніх. Знання працівником правоохоронного органу психологічних та соціально-психологічних особливостей соціалізації сучасних підлітків (зокрема, тих, які схильні до правопорушень), підвищення уваги до них, може сприяти розв'язанню проблеми зниження асоціальних виявів серед неповнолітніх, а також послабленню злочинності серед цієї категорії населення. У зв'язку з тим, що в підлітковому віці закладається соціальна або антисоціальна спрямованість особистості, дослідження підліткової злочинності є визначальним у контексті попередження злочинності загалом.

Питання природи та причин делінквентної поведінки неповнолітніх привертає увагу багатьох психологів, педагогів, юристів, психіатрів та соціологів. Представники зазначених наукових галузей по-різному намагаються розв'язати цю проблему. Сьогодні існує кілька підходів до розуміння детермінантів підліткової злочинності. На значенні соціального середовища у формуванні протиправної поведінки неповнолітніх акцентували увагу такі видатні науковці, як Є. К. Ігошев, О. Бумке та ін. Вони зазначали, що головним причинним фактором важковихованості, бездоглядності й злочинності серед неповнолітніх є несприятливе соціальне середовище. На їх думку, безпідставно привносити в генезу цих правопорушень біологічні, у тому числі психопатологічні, фактори. Інші вчені (С. А. Тарарухін, В. М. Кудрявцев та ін.) уважають, що серед неповнолітніх правопорушників особи з патологією психіки, зокрема психопатією, становлять значний відсоток [1; 2]. Аналізуючи вказані позиції, можна стверджувати, що найбільш оптимальною є та, згідно з якою делінквентна поведінка неповнолітніх розглядається як результат взаємодії багатьох елементів (соціальних, психологічних та біологічних), що утворюють доволі складний комплекс виявів особистості, її потреб та мотивів.

Проте сьогодні немає єдиного підходу щодо значення та впливу особистісних особливостей неповнолітніх на їх поведінку, у тому числі і злочинну.

Відтак для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи цих особливостей (соціальні чи генетичні або ж співвідношення в їх поєднанні) та правильне трактування їх значення в структурі чинників, що зумовлюють це явище. З певних причин (за результатами досліджень у генетиці, психології, соціології) сталося так, що останнім часом у кримінології приділяється більше уваги дослідженням детермінант девіантної поведінки неповнолітніх, а також під час аналізу такої поведінки не беруться до уваги особистісні деформації неповнолітнього. І тому сьогодні одним з найважливіших питань є проблема співвідношення та встановлення взаємозв'язку особистісних деформацій неповнолітніх із соціальними детермінантами їх злочинної поведінки.

Деформації, зокрема і неповнолітніх, можуть мати глобальний характер, або ж відображати як соціальні (моральні, правові), біологічні (фізіологічні), так і психологічні (психіатричні) особливості особи.

Формування антисоціальної поведінки в неповнолітніх є процесом накопичення особистісних деформацій у сфері потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій.

Як зазначає Л. В. Мардахасєв, "... деформація особистості – це зміна її якостей та властивостей (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способу спілкування та поведінки) під впливом тих або інших факторів, які мають для неї життєво важливе значення" [3, с. 225].

Деформація смислової сфери особистості – це певні зміни в поглядах, світогляді, життєвих смислах, мотивах, потребах, а також

ціннісних орієнтаціях під впливом різноманітних факторів, що призводять до порушення смислової регуляції цілісної життєдіяльності особистості в усіх її аспектах [4, с. 154].

В умовах несприятливого формування особистості виникає невідповідність між її рисами і якостями та вимогами навколишньої дійсності. Особа виявляється не адаптованою до навколишнього соціального середовища, у якому повинна жити, навчатися та працювати.

У процесі дослідження особистісних деформацій, виявлення закономірностей їх виникнення важливо встановити той об'єктивний вплив соціального середовища, який сформував їх у минулому й підтримує донині. Саме такий підхід дасть змогу мати об'єктивні дані, які допоможуть розробити систему заходів запобігання злочинній поведінці неповнолітніх.

На підставі такого підходу можна не тільки виявити динаміку розвитку й вираження особистісних деформацій, а й ізолювати неповнолітнього від обставин, які зумовлюють розвиток його антисоціальної спрямованості, як у мікросередовищі, так і в системі соціального контролю в цілому [5, с. 18].

Особистісні деформації виникають не відразу – вони формуються впродовж тривалого проміжку часу. Спочатку з'являються й поступово закріплюються в поведінці, що відхиляється від вимог соціальних норм та інших стандартів соціально-позитивної поведінки. Складний механізм поведінки неповнолітнього не може бути зрозумілий без дослідження всіх аспектів, й без аналізу ролі та значення для психічної діяльності особи біологічних особливостей, успадкованих патологічних та інших чинників.

Звісно, людина не народжується злочинцем, проте біологічні особливості особи сприяють впливу певних соціальних чинників на людську поведінку в конкретних ситуаціях і, таким чином, можуть бути однією з причин протиправної поведінки. І хоча зв'язок між психофізіологічними особливостями та злочинною поведінкою виявляється опосередкованим, його не можна не враховувати, визначаючи ступінь відповідальності й прогнозуючи індивідуальну поведінку.

З цього приводу Д. О. Леонтьєв вважає, що порушення смислової сфери можуть виникати внаслідок захворювання людини певною психічною хворобою та бути пов'язані з деякими патологіями психічного функціонування. Крім цього, він також виділяє порушення смислової сфери, які не пов'язані з психічними захворюваннями, а призводять до соціально неприйнятних форм поведінки (правопорушення, злочини, а також самогубства, адикції) [4, с. 335].

Класифікуючи чинники, що впливають на розвиток девіантної поведінки неповнолітнього, Л. В. Мардахаєв виділив відхилення в психічному та фізіологічному розвитку особистості. До них він відносить: низький рівень інтелектуального розвитку особистості з народження або внаслідок черепно-мозкової травми; емоційно зумовлені відхилення та (або) відхилення активно-вольової сфери, що сприяють формуванню в

особистості підвищеної збудливості, афективної поведінки, імпульсивності в діях та вчинках, прагнення до насолоди, знування над оточуючими, деспотизм та ін.; відхилення в процесі формування особистості, що призводять до труднощів у взаємовідносинах з однолітками [3, с. 122]. Крім цих відхилень, існують також притаманні цьому віку явища акселерації та інфантилізму.

Акселерація (лат. *acceleratio* – прискорення) – прискорений соматичний розвиток і фізіологічне дозрівання підлітка, що виявляється в збільшенні ваги й маси тіла, ранньому статевому дозріванні, які, у свою чергу, стають джерелом психологічних колізій (смыслових бар'єрів, конфліктів, афективних форм поведінки тощо).

Інфантилізм (лат. *infantilis* – дитячий) – збереження в психіці й поведінці підлітка особливостей, притаманних дитячому віку. У такого підлітка спостерігається незріла емоційно-вольова сфера, що виявляється в несамостійності прийняття рішень та дій, їм притаманне почуття незахищеності, заниженої критичності стосовно себе тощо. Інфантилізм є наслідком аномалій діяльності мозку, залоз внутрішньої секреції, а також недоліків освіти та виховання [6, с. 224–225].

Під час формування девіантної поведінки необхідно враховувати вікові особливості неповнолітніх. Для цього віку важливими соціально-психологічними характеристиками є: незавершеність формування особи в біологічному плані, тобто статеве формування, що певним чином впливає на психіку підлітка, особистісне самоствердження, прагнення бути дорослим, потреба в спілкуванні, значне збільшення контактів, формування нового світогляду, засвоєння цінностей та норм підліткового середовища тощо [9, с. 224]. Крім цього, також необхідно звернути увагу на такі психологічні особливості, як емоційно виражене прагнення пізнати навколишнє середовище, підвищена емоційна збудженість, різкі зміни настрою, висока активність особи, вияв власних оцінок тих або інших подій, фактів [7, с. 208; 8, с. 24].

Проте в реальній дійсності процес формування особистості неповнолітнього правопорушника не може визначатися тільки його віковими чи індивідуально-психологічними характеристиками, оскільки переважна більшість молоді такого віку правопорушень не вчиняє. Безумовно, вікові особливості не можна ігнорувати, зокрема, у виховних та профілактичних заходах, однак не варто і перебільшувати, протиставляти їх іншим елементам, які визначають процес соціалізації особистості. Ні психологічні особливості, ні демографічні, а також ні умови життя та відносини, у яких відбувається формування дітей і підлітків, не зумовлюють фатальної невідворотності зривів, конфліктів та правопорушень. Особистісні характеристики цієї вікової групи населення перетворюються в негативні тільки в тих випадках, коли їх повністю ігнорують або ж несвочасно чи недостатньо враховують.

Вікові та психофізіологічні особливості, взаємодіючи з навколишнім середовищем, умовами життя та виховання, полегшують або

ускладнюють процес формування особистості та певним чином впливають і на формування злочинної поведінки.

На думку Х. Ремшмідта, дитячі роки в процесі формування особистості найважливіші, оскільки значною мірою визначають формування соціальних якостей майбутньої особистості [9, с. 86]. Це правомірно доведено багатьма науковцями. Умови виховання та розвитку особистості, починаючи з дитинства, мають важливе значення для подальшої її біографії. У цьому контексті А. Г. Харчов зазначив: “Якості, що засвоєні з дитинства, завжди виявляються дуже міцними та активно впливають на весь процес подальшого формування особистості, беручи участь у відборі та оцінці тих численних впливів, яких людина зазнає кожного дня” [10, с. 5].

Існують дослідження, які підтвердили, що тілесне та психічне здоров'я дитини, особливості її поведінки залежать від багатьох факторів, які впливають на неї в період ембріонального розвитку, тобто до її народження, а також в період раннього розвитку дитини після народження. Таким чином, неадекватна поведінка матері в зазначені періоди може негативно впливати на розвиток дитини. Наслідком такої поведінки, може бути розвиток у майбутньому в дитини відсутності відчуття захищеності, безпеки, а також розвиток відчуття тривоги, емоційного комфорту та страху. Такі наслідки в подальшому впливають на цілісність особистості й провокують її деструктивність, а також призводять до різноманітних розладів психічної діяльності [1, с. 22–24].

Найбільше соціальне значення для формування неповнолітнього, безумовно, має *сім'я*, у якій він виховується. Через *сім'ю* неповнолітній пізнає характер соціальних зв'язків, а також систему моральних та правових цінностей суспільства. Авторитет *сім'ї*, важливість сімейних зв'язків є дуже важливими. Саме *сім'я* виступає тим первинним соціальним мікросередовищем, у якому формуються його риси та якості. Однак дефекти, помилки та недоліки сімейного виховання, що виявляються в невідповідності виховання індивідуальності дитини, а також особливості її вікового розвитку, аморальна обстановка в *сім'ї* (п'янство, лайки, бійки, грубість у взаємостосунках, нечесність тощо), що є негативним прикладом для дитини і формує відповідний світогляд та проблеми складу *сім'ї* (неповні *сім'ї*, *сім'ї* з однією дитиною, багатодітні *сім'ї* та ін.), можуть певним чином негативно впливати на морально-етичний та соціально-психологічний розвиток неповнолітнього, стати умовами деформації його особистості та в подальшому бути стимулом злочинної поведінки [8, с. 123–125].

Одним з факторів зовнішнього середовища, що впливає на розвиток підлітка, крім *сім'ї*, можна виділити *найближче оточення* (двір, вулиця, громадські місця) та *школу*.

Негативне ставлення неповнолітніх правопорушників до навчання є одним з найвагоміших факторів, які сприяють формуванню делінквентної поведінки. Успіхи в навчанні в них низькі, знання з навчальних предметів

є фрагментальними, вони є порушниками дисципліни. Головним мотивом навчальної діяльності “важких” підлітків є мотив самоствердження власного авторитету шляхом насильства та примусу, тоді як у нормальних дітей переважають пізнавальні мотиви. Унаслідок довготривалої неуспішності в школяра створюються конфліктні стосунки з колективом класу, з учителями та батьками.

Недоліки шкільної освіти також справляють несприятливий вплив на підлітка, унаслідок чого в нього легко формуються асоціальні установки поведінки. До таких причин можна віднести: недоліки педагогічної освіти педагогів; відсутність необхідного матеріального забезпечення; недоступність для більшості учнів секційної роботи та груп дозвілля. Сьогодні підлітки залишені без будь-якого соціального захисту у сфері дозвілля, позашкільної діяльності. Вони позбавлені можливості нормально розвиватися, працювати, відпочивати, закриваються безплатні секції і гуртки, а платні не є доступними для всіх.

Отже, підліток не знаходячи розуміння в школі, починає самостверджуватися за допомогою негативізму та зв'язків з асоціальними підлітками. У такій ситуації й формується особистість “відстаючого учня”, що призводить до делінквентної поведінки.

Потреби в спілкуванні, соціальних контактах і зв'язках, самоповазі, соціалізації, прагнення до соціальної актуалізації, самоствердження, бажання привернути до себе увагу, бути залученим до справи лежать в основі організації численних підліткових угруповань – від позитивних до криміногенних. Якщо стосунки між підлітком та дорослим погані, то він звертається за підтримкою до однолітків. Угрупування, а саме ціннісні орієнтації цієї групи, відіграють важливу роль у становленні, формуванні та самовизначенні підлітків. Залежно від того, наскільки умови таких груп задовольняють потреби в спілкуванні та самоствердженні підлітка, останній продовжує перебування в них або відчуває певний психологічний дискомфорт, який виникає внаслідок незадоволеності, що призводить до конфліктів зі школою, сім'єю, однолітками або до відчуження від цього соціального інституту та пошуку нового середовища для спілкування та задоволення своїх потреб. У таких випадках підліток відшукує хуліганські угруповання, у яких є більше можливості для його самоствердження та самовираження, вияву власного “Я”, унаслідок чого виникає проблема аморальності, а іноді – злочинності [6, с. 226–228].

Знайшовши для себе референту групу, підліток дорожить своїм становищем у ній. Певні норми поведінки, прийняті в цій групі, зокрема, грубість, знущання над молодшими та слабшими, цинізм, нахабність, сприймаються підлітком як приклад та еталон поведінки. Авторитетами таких угруповань нерідко є особи з кримінальним досвідом. Таким чином відбувається втягнення дорослими неповнолітніх у злочинну діяльність [8, с. 102].

Також на розвиток девіантної поведінки неповнолітніх впливає нестабільна ситуація розвитку нашого суспільства. Нестійка та напружена

соціально-економічна обстановка в Україні призводить до деформації особистості неповнолітніх, що, у свою чергу, призводить до виникнення різних відхилень в особистісному розвитку та поведінці дітей.

Результатом такої ситуації в країні є проблема з працевлаштуванням, тобто незайнятість населення, насамперед молоді, суспільно корисною працею. Щорічно багатьом випускникам середніх шкіл та профтехучилищ не вдається відразу працевлаштуватись, оскільки деякі підприємства відмовляються брати їх на роботу. Однією з таких причин є відсутність у випускників досвіду роботи. Передусім не можуть знайти собі роботу особи, яких з певних причин відрахували зі школи. Через це більшість неповнолітніх злочинців ніде не вчилась та не працювала [8, с. 101–102].

Певним чином на злочинність неповнолітніх впливають недоліки в діяльності правоохоронних органів з профілактики злочинів, учинених цією категорією осіб. Сьогодні профілактика злочинів неповнолітніх майже не проводиться, оскільки підрозділи кримінальної міліції у справах дітей працюють на розкриття вже вчинених злочинів. Також працівники міліції не бажають виявляти активність у виявленні підлітків, яких необхідно ставити на облік та проводити з ними індивідуальну профілактичну роботу. Водночас бракує кадрів і належного фінансування. Усе це певним чином впливає на те, що неповнолітні правопорушники упевнюються у своїй безкарності, що в подальшому призводить до їх криміналізації [8, с. 102–103].

Крім того, перераховані фактори, що впливають на деформацію особистості неповнолітнього, у подальшому можуть бути причиною його протиправної поведінки, а також того, що неповнолітній сам стає жертвою злочину.

Останніми роками в Україні збільшилася кількість злочинів, що вчиняються стосовно неповнолітніх. Порівняно з іншими жертвами злочинів, діти мають найменші можливості захисту своїх прав і недоторканості та, безсумнівно, є носіями підвищеної особистої віктимності [7, с. 202].

Віктимність неповнолітніх певним чином залежить і від їх особистих якостей та рівня розвитку. Отже, проаналізовані нами вище чинники, що призводять до деформації та негативного розвитку особистості неповнолітніх, також є причинами їх віктимності. Неповнолітній стає жертвою негативного впливу тому, що набуває антисуспільної установки та в подальшому, залежно від розвитку подій, реалізуючи цю установку, може стати як потерпілим, так і злочинцем [7, с. 202].

Однак на віктимність неповнолітніх можуть впливати й життєві ситуації. Вони виникають внаслідок дій самого підлітка та можуть мати як антисуспільний характер, так і бути оцінені як необережність, легковажність, довірливість, байдужість або як правомірна активність неповнолітнього [5, с. 207].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що фактори, які негативно впливають на розвиток особистості неповнолітнього, насамперед є чинниками деформації його смислової сфери, яка в подальшому призводить до поведінки з відхиленнями, у тому числі й кримінальної, а також сприяє формуванню віктимності неповнолітнього. Таким чином, ці фактори можна називати криміногенними, оскільки вони, певним чином, також є причинами формування злочинної поведінки особистості. Однак ці фактори не можуть бути безпосередньою причиною формування девіантної поведінки, а лише в поєднанні з іншими факторами, умовами, особливостями розвитку особистості та в процесі нових життєвих впливів на неї. Унаслідок впливу таких факторів на неповнолітнього відбувається глибока зміна особистості та всіх її психологічних властивостей і процесів. Під час таких змін у структурі особистості відбувається поява та закріплення нових антисупільних установок, особистісних смислів, цінностей, мотивів діяльності та сприйняття дійсності, які впливають як на злочинну, так і віктимну поведінку особистості неповнолітнього.

Відтак важливим у попередженні злочинної поведінки неповнолітнього є здійснення соціального контролю за середовищем, у якому відбувається його формування, своєчасне виявлення негативного впливу такого середовища та своєчасна корекція процесу його формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабанова Л. М. Судова патопсихологія (питання визначення норми і відхилень) / Балабанова Л. М. – Д. : Сталкер, 1998. – 432 с.
5. Дольова А. И. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников / А. И. Дольова, В. Д. Єрмаков, Н. В. Беляева // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 24. – М., 1976.
2. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / Кудрявцев В. Н. – М., 1976.
3. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : [учеб.]. / Мардахаев Л. В. – М.: Гардарики, 2005. – 269 с.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – [2-е изд.]. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
5. Орбан–Лембрик Л. Е. Юридична психологія : [навч. посіб.] / Орбан–Лембрик Л. Е., Кошинець В. В. – Чернівці : Книги – XXI, 2007. – 448 с.
6. Кримінологічна віктимологія: [навч. посіб.] / Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 356 с.
7. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: [навч. посіб.] / Яковенко С. І., Максимова Н. Ю., Мороз Л. І., Мороз Л. А. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 260 с.

8. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Ремшмидт Х. – М. : Мир, 1994.

9. Антонян Ю. М. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений (Психологические механизмы насильственного преступного поведения) / Антонян Ю. М., Самовичев Е. Г. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1983. – 80 с.